

Vad gud har fogat samman... om skilsmässor i det tidiga sextonhundratalet

Äktenskapet är en av de äldsta och mest långlivade institutionerna i vår historia. I de flesta kulturer existerar någon slags överenskommelse mellan de personer som har för avsikt att avla barn och leva tillsammans i en familjebildning. Oftast innebär överenskommelsen också att äktenskapet har förankrats legalt.

Fram till 1734 då den kyrkliga vigseln fick full rättsverkan ingicks äktenskap genom en rad formaliserade händelser som i huvudsak var en familjeangelägenhet men ändå med en offentlig karaktär. Ritualerna följde i stort vad som stadgades i landskapslagarna och senare Kristoffers landslag. Med tanke på att många av balkarna sannolikt har ett ursprung i en äldre tradition kan man kanske tala om en tusenårig hävd innan en förändring av synen på äktenskapets legala funktion sker under 1700-talet. Genom 1734 års lag blir den kyrkliga vigseln det enda legala sättet att ingå äktenskap. Redan i 1571 års kyrkoordning stadgades att inga hemliga trolovningar¹ skulle tillåtas. I själva verket gjordes undantag om samlag hade skett eller om föräldrar/släkt i efterhand godkände trolovningen. I slutet av 1500-talet och första hälften av 1600-talet, den tid jag behandlar här, var äktenskapet fortfarande en i huvudsak privat angelägenhet som i första hand berörde parterna och deras respektive familjer. Den kyrkliga vigseln var framför allt ägnad åt att ge äktenskapet kyrkans välsignelse, inte legalitet, åt densamma.

Det som föregick den kyrkliga vigseln var trolovningen. I begreppet ingick frieriet, trolovningen och oftast även sängelaget. I ett protokoll från Stockholms domkapitel 1597 berättas att ”*där trolofven är skeed medh lagha gaffwer och närwarande wittne och sengelagh tillkommit måste man hålla för gillt och fast*”². Frieriet innebar att mannen ofta tillsammans med följeslagare eller genom en böneman uppsökte kvinnans föräldrar eller förmyndare och kungjorde sin avsikt. Den därpå följande överenskommelsen om äktenskap skulle vara offentlig och innebar att man inför vittnen tog varandra i handen och gjorde sin troloven. Därefter överräcktes gåvor. Men för att äktenskapet skulle vara giltigt skulle även sängelag ske. Av domkapitlens protokoll framgår att de tre viktigaste faktorerna för äktenskapets giltighet var handskakningen, tillkännagivandet och samlaget.

Sannolikt fanns en mängd variationer på detta tema. Ibland kunde frieriet ske utan större krusiduller vilket följande protokoll från Strängnäs domkapitel är exempel på. ”*Bekänner drängen att han haver pigan tilltalat om äktenskap med dessa ord: - Skulle det icke tjäna att vi blevo folk tillsammans?*”³. Trots detta prosaiska frieri lyckades drängen få pigan i säng. Däremot höll han inte sitt löfte om äktenskap.

När man ingick ett äktenskap var detta ett förbund som innebar ett livslångt åtagande. Osämja och brist på kärlek eller till och med misshandel var något man fick leva med. Skilsmässor var sällsynta och rannsakingen inför en åtskillnad var ofta rigorös. Två av de huvudsakliga skäl till skilsmässa som brukar anföras är hor och bortrymmande. I själva verket var man betydligt mer lyhörd för den mångfald av argument som framfördes vid begäran om skilsmässa. Det var

¹ Härmed menades sådana som skedde utan kyrkans välsignelse

² Stockholms domkapitel 15 januari 1597

³ Strängnäs domkapitel 27 april 1625

domkapitlet som beviljade skilsmässan men man får förmoda att en begäran tidigare hade framförts till församlingsprästen. Det främsta skälet till ett beviljande av skilsmässa var att äktenskapet inte hade ingåtts efter lag. Som jag nämner ovan är offentliggörandet av trolovningen inför vittnen väsentligt för legaliteten. Men man lägger även stor vikt vid att gåvor har utväxlats. Trots detta kunde domkapitlet bevilja skilsmässa för en tämligen trivial sak som att en av parterna fattat tycke för någon annan eller att man helt enkelt inte kunde känna kärlek för den blivande mannen/hustrun. Om däremot samlag hade skett behövdes betydligt kraftfullare argument för att upplösa äktenskapet.

Malicious deserter

En ofta förekommande orsak till skilsmässa var övergivandet. Mannen eller kvinnan hade av olika anledningar lämnat hemmet. Uttrycket "malicious deserter"⁴ användes ofta vid dessa rymningar och innebär att rymningen har övergivit maken/makan. Orsakerna till att man lämnade sin partner och eventuella barn var allehanda. Under kristider och missväxtår då man hade svårt att försörja familjen kanske man gav sig ut på tiggare- eller arbetsresor. Ibland handlade det om en flykt från rättvisan. Även vid ett långvarigt bortavariande i krig kunde övergivande anföras som skäl.

I Östergötland kom 1607 " en gammal man Erik i Ravilstorp i Ljungs socken // och klagade på sin hustru att hon intet ville vara hos honom // och begärde att hon antingen måtte bliva hos honom eller honom bliva annat äktenskap efterlåtet. Men efter han var förgammal blev han rådd bliva såsom han är, oansett hon än vore maliciosa deserter". Det fanns inte enhetliga regelverk eller förordningar att luta sig mot vid avkunnandet av domkapitlets beslut. I någon mån skilde sig därför domkapitlet åt vid avgörandet⁵ av de frågor som behandlades. Avkunnandet av domar följde inte alltid heller det regelverk som fanns vid respektive domkapitel. De tilltalade bemöttes ofta med en subjektivitet som i dag vore otänkbar. Ånger och ödmjukhet premierades medan en ogudaktig motsträvan bestraffades. I det ovan angivna fallet såg man i första hand till det praktiska. Mannen var gammal och ett nytt äktenskap var på grund av hans ålder normbrytande och ett sådant äktenskap skulle möjligen inte heller leda till barnalstrande .

En skilsmässa som däremot beviljades var den som Brita Nilsson i Ekenäs begärde från sin man Peder Jönsson. År 1598 dräpte Peder en bonde och rymde därefter till Polen för att undgå straff. Han hörde aldrig mer av sig och 1607 ville Brita gifta sig med en trädgårdsmästare. Domkapitlet skriver följande " vi kunnom väl förstå att han aldrig kan uppenbarligen komma till Sverige igen. Och där han än kommer veta vi väl att han aldrig kan med lag eller ed bestå sig vara i förlidna nio år fri ifrån annor kvinnfolks beblandelse". I detta fall är det tveksamt om domkapitlet såg rymningen som ett övergivande av hustrun. Huvudskälet var ju flykten från rättvisan. Däremot misstänkte man med goda skäl att han aldrig skulle återvända. Vid en rättegång skulle han med säkerhet dömas till dödstraff. Spekulationen om Peders kvinnoaffärer hade naturligtvis en svag grund. Det är osäkert om man genom uttalandet avsåg just Peders moral eller om man betraktade sexualitet som något människor i gemen hade svårt att avhålla sig från.

En annan typ av avvikare är Tomas Finne, en trädgårdsdräng på Storforsa. År 1616 trolovades han med Håkans dotter i Holmestad i Fägerstads socken. Strax efter trolovningen hamnade han i ogunst hos sin herre Gabriel Oxenstierna och blev förvisad från sin tjänst. Därpå försvann han från trakten utan att meddela vart han skulle ta vägen. Under de fem år han var borta hörde han

⁴ Uttrycket kan översättas med ondskefull rymmare

⁵ Vid domkapitlet benämns avgörandena eller resolutionerna oftast sententia.

inte någon gång av sig till sin trolovade. När så Jöns Larsson i Bälinge ville gifta sig med henne måste den gamla trolovningen ogiltigförklaras. Landsfogden Per Knutsson meddelade att med denne Tomas Finne finns inget annat än "*lättfärdighet och snikaktighet*" och domkapitlet höll honom därför för en "*malicioso deserteur*".⁶

År 1606⁷ är Döve Herman från Söderköping inför domkapitlet i Linköping och begär att få äkta "*sin legokvinna*" som han "*belägrat haver i sin hustrus frånvaro*". Hustrun hade rymt och varit borta i fyra år. Hon hade också meddelat Herman att hon inte hade för avsikt att återvända till honom. Först år 1610 gav man Herman och legokvinnan sin välsignelse. Vigseln fick dock inte ske "*solleniter*" (kostsamt). Vad som avses är förmodligen att vigseln ska ske i avskildhet utan prakt och sedvanliga bröllopsfestligheter.

Under de krig som förekom under femton- och sextonhundratalet var det inte ovanligt att knektarnas hustrur följde med sina män i fält. En av dem var Brita Danielsdotter från Västerfärnebo socken som i början av 1640-talet följde med sin man, knekten Jöns Eriksson till Anklam i Nordtyskland. Av okänd anledning återvände hon samma år ensam hem till Västerfärnebo. När Jöns kom hem år 1650 uppenbarades det att Brita hade givit sig av hemifrån. Britas moder i Norrköping berättade att hon inte sett sin dotter på 12 år och andra berättade att hon hade rest till Danzig med ett oäkta barn.⁸ Domkapitlet ansåg att pastorn borde utreda saken närmare och att en eventuell skilsmässa fick vänta tills man fått mer besked i saken.

Hor

Hor var ett av de anförda argumenten för skilsmässa. Vanligt var att en soldathustru, i förvisning om att hennes sedan många år bortavarande man var död, hade begått lägersmål med en annan man. I Söderby socken⁹ hade knekthustrun Marit budat och sökt efter sin man Frans i tio års tid innan hon 1590 ingick ett nytt äktenskap med Bertil. De senare var gifta i fem års tid innan Frans återvände 1595. Han hade då suttit fången i Ryssland i femton års tid och ville nu ha tillbaka sin hustru. Eftersom hustru Marit föredrog sin första man Frans framför Bertil gav man dem tillåtelse att återgå till sitt äktenskap. "*därför gavs dem lov leva tillhopa som äktefolk efter de alltid så varit hava*" Bertil däremot fick lämna Marit och man förbjöd honom att ingå nytt äktenskap innan biskopen har uttalat sig i saken. Att ingå äktenskap med en knekthustru (änka) hade alltså sina risker.

De flesta av de saknade knektarna återvände emellertid inom fyra till fem års tid. Detta var den tidsgräns som allmänt tycks ha upplevts som rimlig när det handlar om att ingå nya äktenskap. Och det är oftast nya äktenskap som avses då knekthustrurna står anklagade för horsbrott. När den återvändande mannen av olika skäl inte ville återta sitt äktenskap var anklagelserna om hor ibland ett sätt att bli av med den tidigare hustrun. I Mölby kom knekten Sven Helgesson hem från Livland efter att ha tillbringat några år i fångenskap efter slaget vid Riga. Hustrun hade under tiden legat med en gift bonde och därmed gjort sig skyldig till dubbelt hor. Eftersom hennes lägersmål inte hade begåtts med avsikt att påbörja ett nytt äktenskap var hustrun angelägen om att mannen skulle återvända till henne. Han däremot ville skiljas. För att behålla honom meddelade hustrun att Sven hade legat med henne sedan han återvänt. Något som han nekade till. Anledningen till lögnen var att om han hade legat med henne hade han därmed

⁶ Linköpings domkapitel A1:1, 1621

⁷ Linköpings domkapitel A1:1, 23 september 1606.

⁸ Västerås domkapitel A1;10, 18 september 1650

⁹ Uppsala domkapitel A1:1, 1595

förverkat sin rätt till skilsmässa därför att han genom samlaget ansågs ha återtagit henne som hustru. Efter ytterligare rannsakingar visade det sig att kvinnan hade ljugit och Sven fick skilsmässa från hustrun.¹⁰

Det var dock inte självklart att horsbrottet i sig innebar skilsmässa. I Gagnef socken återvände soldaten Erik Sprejel efter nio års bortavaro. Hans hustru hade under tiden legat med en annan man och därmed gjort sig skyldig till enfalt hor. Domkapitlet vägrar att gå med på skilsmässa *"alldenstund han är en stor orsak till hennes fall, därför att han på 9 års tid intet haver skrivit sin hustru till någon gång"*.¹¹ Dessutom anser man att om hon kan övertala honom att återförenas med henne ska hon slippa de 20 dalers böter som hon är dömd till för horsaken. Ett exempel av flera på hur kyrkan stundtals avstod från bestraffning för att i stället göra vad man kunde för att bevara äktenskapen.

Generellt var det vanligare med äktenskapsskillnad i samband med hor när det gäller hemvändande soldater än i horsaker inom andra grupper. Det var också betydligt vanligare att mannen sökte skilsmässa efter hustruns otrohet än vice versa.

Impotens

Samlaget, var en central del i den äktenskapliga relationen. Barnalstringen var det viktigaste incitamentet i äktenskapet och barnen var det synliga beviset på parets förmåga. Att begära skilsmässa på grund av impotens var en inte alltför ovanlig orsak. I huvudsak var det mannens oförmåga som påtalades.

Peder Svensson kom till domkapitlet i Uppsala och beklagade sig över en kvinna i Sigtuna som han hade trolovat sig med men nu ville bli kvitt för att hon *"illa försett sig emot honom"*. Kerstin Larsdotter som kvinnan hette, menade att han hade uppträtt illa emot hennes barn i ett tidigare äktenskap och mer hållit sig hos sina föräldrar än hos henne *"item att han var impotent och hade köpt i Stockholm puder till att stärka sig med och intet uträttat"*.¹² Kerstin å sin sida hade *"belägrat sig med"* dels en pastorsson och dels sin dräng Simon. Det är ställt utom allt tvivel att Kerstin verkligen har gjort sig skyldig till äktenskapsbrott. Ändå ger man henne rätt att gifta sig med drängen Simon *"förmenligen för hennes många små barns skull"*. Det världsliga straffet med böter fick hon naturligtvis utstå och säkert också risslitningen vid kyrkan men man gav henne också genom domslutet ett erkännande att Peder Svensson kunde vara orsaken till hennes beteende. För Peders del stod det honom fritt att gifta sig med vem han ville.

Ytterligare ett exempel är Hans och hans hustru i Högsby *"hennes största klagomål var och rätta orsaken till osämjan nämligen att han var impotent"*. Domkapitlet godkände skälet och gav henne rätt att gifta sig när och med vem hon ville.¹³ Ytterligare ett exempel från Västerås stift berättar *"Lars Andersson som en oduglig man haver trätt i äktenskap med bemälte Marina Olsdotter med vilken han icke haver kunnat hava ett rätt äktenskaps umgänge blevo de fördenskull skilda ifrån varandra"*.¹⁴ Här framgår att impotensen hade varit känd för mannen redan innan giftermålet.

Om impotensen uppträdde först efter att äktenskapet hade ingåtts fick de flesta kvinnor nöja sig med att fortsätta äktenskapet då skilsmässa inte beviljades. Om mannen däremot var impotent

¹⁰ Linköpings domkapitel 24 maj 1609

¹¹ Västerås domkapitel A1:12, 1665

¹² Uppsala domkapitel A1:1, 2 april 1595

¹³ Linköpings domkapitel A1:1 1603

¹⁴ Västerås domkapitel A1:10 25 februari 1652

redan innan kunde han anses har lurat kvinnan. I Strängnäs domkapitel redogörs för soldathustrun Kerstin Bengtsdotter som vill skiljas från sin impotente make. Det bestäms att om han var impotent innan vigseln ska de åtskiljas och han "*böta till de fattiga och stå för kyrkodörren för det han henne bedragit haver*"¹⁵

I Sevalle socken förekom 1597 hustru Brita Christophersdotter och klagade över att hennes trolovade man inte uppfyllde sina äktenskapliga plikter. De dömdes därför att tillbringa två nätter, övervakade av Britas fader "*och igenom deras sängelag beprova om han är man uti sin säng eller icke*"¹⁶. Om det visade sig att han inte var kapabel skulle hon få tillstånd till skilsmässa.

En historia från Västerfärnebo kanske sänder en eftertanke till alla de släktforskare som lättvindigt förlitar sig på uppgifter i kyrkoböckerna. Nils Andersson i Häggebacken och hans hustru Anna Andersdotter hade levt tillsammans i 14 år utan att mannen "*kunnat giva hustru något debitum conjugale*". Med uttrycket avses den äktenskapliga plikten. Ändå hade de två barn tillsammans. I tingsprotokollet från 1671 berättar Anna att Nils "*allt sedan de blevo gifta för 14 år sedan aldrig haver haft något umgänge med henne som någon äkta man, utan hon all den tiden tvingat sin natur och för den skull nödgas bruka dessa olovliga medel*". De två barn som i födelseboken tillskrivs Nils hade i själva verket två olika drängar som fäder. Nils Andersson hade enligt domkapitlets protokoll uppmanat sin hustru att ligga med sina lärdrängar. Intressant är uttrycket "*tvingat sin natur*". Det är oklart om man härmed avser den sexuella lusten eller om det är den uteblivna barnalstringen som ses som onaturlig.¹⁷

Även kvinnan kunde naturligtvis vara fysiskt inkapabel till äktenskapligt umgänge. Vid Linköpings domkapitel kommer en kvinna som fött ett utomäktenskapligt barn men av födseln blivit "*så illa sjuk att hon intet är till något äktenskap duglig*". Barnafadern, Erik, vill inte ingå äktenskap och rätten vill betänka saken och se om hon kanske blir bättre. Kvinnan anför den rättmätiga åsikten att Erik är största orsaken till hennes sjukdom. Eriks ovilja till äktenskap hade möjligen fler orsaker än den nämnda sjukdomen. Han berättar att han blev "*skrämd*" till trolovningen då hon låg och födde, eftersom han trodde att hon skulle dö.

Ett annat exempel från Linköpings stift är Raval i Markustorp i Vist socken. Han vill bli skild från sin hustru "*det hon och mycket åstundade*". Anledningen var som hon själv beskrev det att hon var till "*äktenskapsplikt oduglig*". Eftersom resolutionen är författad på latin är det svårt att förstå vad som beslutades. Man ansåg dock att "*saken icke var till åtskillnad stor nog*"¹⁸.

I några fall omnämns fysiska fel på manslemmen som orsak till skilsmässa. 1642 förekommer ett par från Malma socken vid domkapitlet i Västerås. De har endast varit gifta i tre veckor men kvinnan, Marit Persdotter vill lämna sin man Olof Larsson. Hon klagar att han slagit henne vilket han erkänner men säger att han gjort det för att hon för ett "*otidigt leverne*" och kastar snö med drängarna. Hon klagar då att han "*haver fel på sin mandom*". Pastorn berättar att folket i församlingen säger att han "*på sitt åttonde år hava bekommet fel på sin födelselem*". En rannsaking ska ske om detta är riktigt eller ej. Det är naturligtvis omöjligt att gissa sig till vari felet bestod. Intressant är dock att information av så privat natur var känt inom församlingen.

¹⁵ Strängnäs domkapitel A1:1 19 september 1625

¹⁶ Västerås domkapitel A1:1 5 februari 1597

¹⁷ Västerås domkapitel A1:15, 13 december 1671

¹⁸ Linköpings domkapitel A1:1 15 januari 1611

Det kan också tyckas besynnerligt att denna information inte nått den blivande hustrun Marit innan trolovningen.

Av de få exempel som redovisas här ovan kan man dra den slutsatsen att kvinnans oförmåga till samliv alltid var orsakad av en fysisk sjukdom. Det framgår att domkapitlet skulle kunna anföra sjukdom som skäl vid en skilsmässa men först ville man se huruvida sjukdomen var bestående eller ej. När det gäller mannens tillkortakommanden är man däremot snar till beslut. Impotens var ett onaturligt tillstånd och kvinnan slipper vid de flesta fall där impotens anförs som skäl, ifrån sitt äktenskap.

Smittosamma sjukdomar

En annan orsak till äktenskapsskillnad kunde vara att partnern bar på en smittosam sjukdom. Förutsättningen var dock att den sjuke kände till sin sjukdom innan äktenskapet ingicks. De mest fruktade sjukdomarna vid denna tid var smittkoppor, spetälska, syfilis och den periodiskt återkommande pesten. I Uppsala domkapitel omtalas en Peder Henningson som ville skiljas från sin kvinna eftersom hon var smittad av "*lue venera*", det vill säga syfilis. Sjukdomen överförs via sexuella kontakter och detta var tydligen känt men Peder kunde inte bevisa att hon hade haft någon sexuell förbindelse innan äktenskapet. Trots detta och att han dessutom hade lägrat en annan kvinna godkände domkapitlet skilsmässan. Han fick dock ge henne nio daler och domkapitlet skrev ut ett intyg att hon alltid hade förhållit sig ärlig mot honom.¹⁹

Sex månader efter trolovningen uppenbarades att Margareta Eriksdotter i Söderby utanför Uppsala hade spetälska. Domkapitlet ansåg att hon kände till detta redan när trolovningen inleddes och borde ha berättat detta för sin tilltänkta, drängen Erik Pedersson i Granvik. Bägge nekade till sängelag och därigenom godkändes skilsmässan men "*allenast han hjälper henne något till födan*".²⁰

I Åtvids socken blev Arvid i Vrånghult sjuk i en "*förfärlig och smittelig sjukdom*". Tre år tidigare hade han trolovat Sigrid Jonsdotter som nu ville skiljas från honom på grund av sjukdomen. Arvid hade varit i Söderköping där en bardskärare hade gjort honom frisk men flera i den gård han bodde hade dött av samma sjukdom och man ansåg det tveksamt om han verkligen var så frisk som han utgav sig för att vara. I synnerhet efter "*några tecken synas på honom ännu både på hans ansikte, röst, mål och annat, såsom och förfarenheter giver tillkänna att de som samma en gång bekomma, näppeligen komma sig väl till igen och till hälsan*". Man ansåg inte att det var troligt att han skulle kunna bli frisk igen. Sigrid fick sin begäran godkänd och de blev åtskilda. Även om det inte nämns, är det troligt att äktenskapet ännu inte gått till sängelag. I synnerhet som man av protokollet kan utläsa att de bor på skilda håll, hon i Slättefall och han i Vrånghult.

Anna Andersdotter ifrån Stenby i Alsnö socken hade trolovat sig med Anders Bengtsson på Svartsjölandet 1643²¹. Hon flyttade hem till honom och när de låg ihop upptäckte hon att han hade smittkoppor. Hans förra hustru hade dött av sjukdomen och Anna reste därför hem till sina föräldrar igen och ville skiljas. Anders däremot åkte till Stockholm och "*lät curera sig och vard sedan god och är nu alldeles fri*". Hans egen utsago vägde dock lätt. Det bestämdes att han åter igen skulle resa till mäster Baltzar i Stockholm och "*låta uti hennes släkts närvaro slå upp ådren så synas strax om han är fri eller intet*."

¹⁹ Linköpings domkapitel A1:1 1603

²⁰ Uppsala domkapitel A1:4 1653

²¹ Uppsala domkapitel A1:3

I Västerås²² hade Karin Göstafsdotters man drabbats av spetälska. Han reste ifrån henne för att söka läkare och hade nu varit borta i tre år. Själv hade hon träffat en ny man som hon ville gifta sig med. Maken omnämns inte i protokollet som en "övergivare" men sjukdomen gjorde det ändå möjligt att få till en skilsmässa. Dock med det förbehållet att mannen skulle efterlysas i Bergslagen och i Stockholm samt att hon inte fick ha något sexuellt umgänge med den nya mannen under ett år. Det kan också nämnas att den spetälske mannen av prästen hade fått ett brev som tillät honom att tigga.

Rykten

Rykten var i sig inte ett laga skäl till upplösande av äktenskapet. De måste också bevisas. I flera mål inför domkapitlen hänvisas till rykten som är utspridda om motparten. Ryktena berör huvudsakligen tidigare sexuella förbindelser. Men även rykten om tidigare stölder eller andra brott som skulle kunna vanära den tilltänkta mannen/hustrun anförs. I Uppsala domkapitels protokoll omnämns 1606 en piga som inte vill fullborda äktenskapet med Måns Andersson med vilken hon hade trolovat sig. Orsaken är att det "*haver kommit honom ett ont rykte uppå för en bistock han funnit hade*". Han var anklagad för att han hade stulit denna bistock men hade blivit frikänd vid häradstinget. Enbart det faktum att han en gång hade varit misstänkt för stöld gjorde pigan tveksam till giftermål och så även domkapitlet. Vid avdömandet av detta mål befriade man pigan från det löfte hon givit och de blev åtskilda. Effekterna av den vanära som drabbade såväl tjuven som hans eller hennes familj medförde att kyrkan ansåg detta vara ett tungt vägande skäl till upplösning av äktenskapet

Vid domkapitlet i Linköping²³ berättas om gårdsfogden Bengt Göstafsson som hade belägrat²⁴ och sedan lovat äktenskap åt pigan Kerstin Pedersdotter. Därefter hade en fiskare utspridit ett rykte att han hade haft samlag med Kerstin. Ryktet medförde att Bengt "*fick misshag*" till pigan. Kerstins far lät då tingföra fiskaren och befriade dottern från ryktet med 12 stycken dannekvinnor och - män. Trots detta befriade domkapitlet Bengt Göstafsson från sin troloven och såväl han som hon blev fria att ingå andra äktenskap. Kanske misstänkte domkapitlet att den äktenskapliga kärleken aldrig skulle infinna sig mellan dessa två.

En som däremot inte fick bifall till skilsmässa var Mats Markusson i Brunnby²⁵. Han hade lovat äktenskap och legat med Brita Bengtsdotter men därefter hört att hon tidigare hade "*varit för trägen på sig*" och hade "*ett ont rykte om sig*". Vid detta tillfälle ansåg domkapitlet att han skulle infria sitt löfte och fullfölja äktenskapet.

Föräldrars tubbande

För den besuttna delen av befolkningen är det sannolikt att det inför alla tänkta äktenskap även fanns en ekonomisk strategi. Något som i samhällsklasser där egendom och kapital saknades var, om inte egal, ändå av underordnad betydelse. Föräldrarnas inflytande över sina barns äktenskapsplaner var betydande. Ofta innebar deras inblandning i oönskade äktenskap att detsamma inte fullföljdes. Från domkapitlens sida ansåg man att kärlek var en viktig del i äktenskapet. De skulle därför ingås frivilligt utan tvång från vare sig familj eller släkt. Samtidigt måste det fjärde budet "*du skall hedra din fader och moder*" beaktas.

²² Västerås domkapitel A1:6, 1631

²³ Linköpings domkapitel 17 januari 1609

²⁴ Alla mål vid domkapitlen hade föregåtts av en dom vid den världsliga rätten. Om så inte var fallet skickades de tilltalade till häradsrätten för att inhämta en dom innan domkapitlet författade sin sentens.

²⁵ Uppsala domkapitel A1:3, 1 februari 1643

Ibland upplöstes äktenskap med skälet att det hade ingåtts utan kärlek och med tubbande av familjen. Jan Andersson i Klockrike begärde att få skiljas från sin trolovade fästepiga Kerstin. Anledningen var att han inte ingått äktenskapet av kärlek till Kerstin utan därför att han *"tvingades och tubbades av hennes släkt till förbemälte trolovning"*.²⁶ Skilsmässan godkändes med det förbehåll att hon fick behålla brudgåvorna, en trelods silversked och en ring och han fick återbörda de två ärmkläden och ett par vantar som han fått av henne.

I ett annat fall från Badelunda läser vi om en amma som för andra gången var havande med den unga drängen Lasse. Lasse ville äkta amman men hans föräldrar accepterade inte detta och ville att han skulle gå ifrån henne. Det beslutades då att om hon med hjälp av sin släkt kunde beveka Lasses föräldrar, skulle äktenskapet godkännas annars fick de skiljas åt.²⁷ Åter igen ser vi den betydelse man lade vid föräldrarnas vilja. Att ammans släkt fick möjlighet att agera visar också med all tydlighet den offentliga status ett äktenskap hade.

Ibland är domkapitlens uppgift inte i första hand att upprätthålla den allmänna moralen utan snarare att bistå med stöd till en av de tvistande parterna. I Vetterskoga i Skinnskatteberg hade Henrik haft lägersmål med två pigor. Den ena, Brita Hansdotter ville han också gifta sig med. Fadern misstuckte dock. Framför allt då hon hade tagit emot gåvor av en annan friare. Fadern hotade dessutom att göra Henrik arvlös om Henrik stod fast vid sitt beslut. Rätten beslutade att Henrik, på grund av sin faders ovilja, inte kunde gifta sig med Brita.²⁸

Att släkt och föräldrar ansågs ha samma legitimitet vid trolovningen visar ett fall från Västerås. Olof Jonsson hade trolovat Malin från Dingtuna. Närvarande vid trolovningen var Olofs släkt på fädernesidan, Elias Brun och Peder i Skogsta. Däremot hade han inte yppat något för sina föräldrar och än mindre fått deras godkännande att gifta sig. Domkapitlet kunde inte upplösa detta äktenskap men Olof uppmanades att *"han beder sina föräldrar om vänskap"* för att därmed få deras välsignelse.²⁹

Fånar och tokar

Det finns före 1810 ingen lagstiftning som medgav skilsmässa på grund av sinnessjukdom men av allt att döma har domkapitlen beaktat även sinnessvaghet vid beslut om skilsmässa. Protokoll rörande detta är fåtaliga och troligen var den *"fånige"* i allmänhet känd som sådan i lokalsamhället varför en äktenskaplig relation sällan uppstod.

I ett fall från Skinnskatteberg 1642 upplöser domkapitlet ett äktenskap med hänvisning till mannens sinnessjukdom. Karin Matsdotter i Skinnskatteberg är gift med en *"tokot och fånaktig dräng"*. Det nämns att hon är olagligt vigd med honom och förmodligen avses då det faktum att de inte har haft samlag efter trolovningen. Hon har övergivit mannen och sedan bedrivit hor med en annan. Nu vill Mårten Pedersson en torpare från Möklinta vigas med henne och efter som han *"henne så träget begärer"*, upplöses äktenskapet med den *"tokota"* och Mårten och Karin får gifta sig efter det att hon till domkapitlet har bötat 11 daler kopparmynt.

Domkapitlet överser alltså både med hennes övergivande av mannen och det hor hon bedrivit. Enbart det faktum att lägersmålet benämns hor visar att hovrätten har bedömt henne som

²⁶ Linköpings domkapitel 13 maj 1600, A1a:1

²⁷ Västerås domkapitel A1;1, 8 december 1596

²⁸ Skinnskattebergs ting 7 juli 1609

²⁹ Västerås domkapitel A1:5, 29 februari 1631

lagligen vigd. Uppenbarligen anses förhållandet med den sinnessvaga eller sinnessjuka mannen så opassande att de grova brott, övergivande och hor, som hon begått överskuggas av hans sjukdom. Det finns i protokollet inga som helst förebråelser gentemot Karin. En rimlig slutsats borde vara att man antingen ansåg att förhållandet med den sinnessjuka i grunden var fel eller, vilket är mindre troligt, visar henne en medkänsla som överskuggar de brott hon faktiskt har begått.

Sammanfattning

Genom ett antal exempel ur domkapitlens protokoll visas hur kyrkan såg på den äktenskapliga skilsmässan. Äktenskapet var förvisso ett åtagande som sträckte sig över livet men domkapitlet, som var den instans där frågan kunde avgöras, hade möjlighet att göra undantag utifrån ett antal olika skäl. De huvudsakliga och vanligaste skälen var hor och övergivande. Vid horsbrott är samlaget av central betydelse för skilsmässan. Om mannen hade samlag med sin hustru efter hennes otrohet ansågs möjligheten till skilsmässa förverkad. Han ansågs genom samlaget ha återtagit sin hustru.

Ett övergivande av makan/maken medgav oftast skilsmässa. Men det förutsatte att den rymde hade varit försvunnen en längre tid oftast mellan fem och tio år. Ett övergivande på ett annat plan nämligen oförmåga eller ovilja till samlag kunde också vara ett skäl till äktenskapsskillnad. I synnerhet impotens påtalas i dylika fall. Domkapitlet kunde också ta i beaktande skäl som berörde personers rykten eller sjukdomar. Inte vid något tillfälle anför eller beaktar domkapitlet det faktum att paren i många av fallen var vigda i kyrkan. Det är omständigheterna kring själva trolovningen som diskuteras inte det löfte man givit inför gud genom den kyrkliga vigseln.

De olika skälen till skilsmässa kan grovt kategoriseras i tre grupper. 1. **Den personliga skymfen.** Hit räknas framför allt hor och övergivande. Genom brotten hade den förfördelade fått utstå nesa inför församlingen. 2. **Det onaturliga.** En av de mest väsentliga normerna för äktenskapet var barnalstring. Många äktenskap var naturligtvis barnlösa men om samlag inte kunde genomföras på grund av impotens fanns ett fysiskt bevis på "onaturligheten". Men även personer som socialt föll utanför normen genom att uppträda på ett annorlunda sätt och betraktades som "fånar" eller "tokar" faller inom denna kategori. 3. **Vanäran.** Ära är ett begrepp som ofta berör en större grupp. En tjuv vanäras inte bara sig själv utan även den närmaste familjen och även släkten. Att ingå äktenskap med en beryktad tjuv medförde därför en risk för utanförskap. I denna grupp kan man även räkna in sjukdomar. Vissa sjukdomar var stigmatiserande och utifrån protokollet kan man förstå att det i första hand inte var hygieniska skäl utan snarare äran som stod i fokus vid utredandet.

Artikeln behandlar en period då äktenskapet först och främst innebar en privat överenskommelse mellan makarna och deras respektive föräldrar och släkt. Kyrkans huvudsakliga uppgift var att välsigna det ingångna äktenskapet, inte att ge det legitimitet. Domkapitlens roll i dessa sammanhang, var att tolka och rannsaka det legitima i de ingångna äktenskapen. Först i och med 1734 års lag är det genom den kyrkliga vigseln som äktenskapet ges full legitimitet.

Källor:

Domkapitel

För den här undersökta tiden är det i allmänhet endast konsistoriets protokoll som kan lämna upplysning då arkiven sällan innehåller inkomna handlingar. Samtliga domkapitels protokoll har lästs via SVAR förutom Västerås domkapitel där jag har avfotograferat (skannat) samtliga protokoll.

Uppsala domkapitel A1 protokoll 1593-1660 (ULA)

Stockholms domkapitel A1 protokoll 1595-1609 (SSA)

Strängnäs domkapitel A1 protokoll 1625-1630 (ULA)

Västerås domkapitel A1 protokoll 1593-1690 (Västerås stifts arkiv)

Linköpings domkapitel A1 protokoll 1600-1632 (VALA)

Holmbäck, Wessen – Svenska landskapslagar, Dalalagen och Västmannalagen. Uppsala 1936

Tobjörk, Simon, Äktenskapsrätten i Sverige under tidigmodern tid, Examensarbete vid Juridiska fakulteten i Lund, 2008

Kristoffers landslag (http://project2.sol.lu.se/fornsvenska/01_Bitar/B.L1.A-KrL.html)